

Unistus Eesti Sahhalinist: karistusseadustiku reform, sunnitöö ja Kesselaiu saar 1920. aastate debattides

Mari-Leen Tammela*

„Kõrge, saladuslik saar tõuseb iga reisija silmade ees, kes Suurest Väinast läbi sõidab, viibib hulk aega tema vaatepiiril, kaua oma peale rändaja uurivat pilku koondades kuni ta, viimaks, kaugenedes, silmapiiril taevasinaga kokku sulades ära kaob. See on tulevane „kurjategijate saar“ Kesselaid.“ Nii tutvustas geograafiaüliõpilane Johannes Maide Kesselaidu ajakirja *Loodus* lugejatele.¹ Oli 1923. aasta ja Kesselaid oli kerkinud Eesti avaliku huvi keskmesse ametkondade plaani tõttu ehitada saarele Eesti Vabariigi moodsaim vangla. Kesselaiust ei saanud kunagi „kurjategijate saart“, kuid sellele oldi väga lähedal. Miks ja kuidas selline kavatsus sündis, milline oli idee laiem taust ja mille taha võis projekt takerduda, sellele keskendubki järgnev artikkel. Et kogu konteksti paremini mõista, tuleb alustada sellest, et 1918. aastal loodud Eesti Vabariik sai pärandusena Vene impeeriumist kaasa selle kriminaalõiguse kogud ja karistusüsteemi, kuid jäi Vene riigist eraldudes ilma Siberist, kuhu raskemate kuritegude eest süüdimõistetuid oli pikka aega saadetud. See murekoht sai üheks aluseks läbi kogu 1920. aastate väldanud debattidele Eesti oludesse sobiva ja sobitava karistusüsteemi kohta, millega käis ühte jalga karistusõiguse reform. Väga kriitiline oli olukord 1920. aastate esimesel poolel, mil karistusüsteemi ees seisis kitsaskohana lisaks nn. vangimajade kriisi, mille lahendamisele seadusandlus ei tulnud piisavalt kiiresti järele. Eriti keerukas oli olukord sunnitööle mõistetutega, kelle karistusele polnud uutes oludes järsku enam anda sobivat sisu.

Maailmasõdade vahelise perioodi Eesti karistuspoliitikast ja karistusõigusest on ajaloolased kirjutanud vähe. Valdav osa kirjutisi pärineb õigusvaldkonna spetsialistidelt. Nii on karistusõiguse ajaloost kirjutanud pikema ülevaate teose Jaan Sootak,² sõdadevahelise perioodi Eesti Vabariigi õigussüsteemist ja õiguslikest otsingutest on andnud ülevaate Marju Luts-Sootak ja Hesi Siimets-Gross.³ Georg Ambach on õigusajaloo kontekstis põhjalikumalt kirjutanud Eesti kriminaalseadustiku koostamisest.⁴ Ülevaatlikumat ekskursi Eesti Vabariigi vanglate ajalukku ja võimalustesse Eesti Vabariigi karistuspoliitika elluviimisel 1920. aastate algul pakub Uno Ilm.⁵ Heaks taustamaterjaliks on ka Aadu Musta käsitus „Siber ja Eesti“

* Mari-Leen Tammela (1985), PhD, Eesti Ajaloomuuseum / Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituut, arhiivinduse osakond, teadur, marileen.tammela@gmail.com

¹ J. Maide. Kesselaid. – *Loodus* 1923, nr. 4, lk. 223–230, siin lk. 223.

² J. Sootak. Veritasust kriminaalteraapiani: käsitlusi kriminaalõiguse ajaloost. 2., täiendatud väljaanne. Tallinn: Juura, 1998.

³ M. Luts-Sootak, H. Siimets-Gross. Eesti õiguse 100 aastat. Tallinn: Post Factum, 2019.

⁴ G. Ambach. Eesti kriminaalõiguse arenguteed. Kolmveerand sajandit esimese kriminaalseadustiku vastuvõtmisest. – *Juridica* 2004, nr. 3, lk. 151–160; G. Ambach. Eesti kriminaalõiguse arenguteed – 70 aastat Eesti esimese kriminaalreformi edukast lõpust. – *Juridica* 2005, nr. 2, lk. 94–102.

⁵ U. Ilm. Eesti Vabariigi vanglad 1918...1940. Tallinn: E-Info, 1994.

Kesselaiu pank 1924. aastal. EFA.554.0.185642

eestlastest sunnitööliste ja sundasunike elust Vene tsaaririigi karistuskolonisatsiooni poliitika kontekstis, mis käsitleb käesoleva teema suhtes vahetult eelnevat perioodi.⁶

Taust I: kriminaalseadustiku uuendus ja 1920. aastate esimese poole karistuspoliitilised otsingud

Enne iseseisvuse väljakuulutamist oli Eesti alal kehtinud paralleelselt kolm kriminaalseadustikku: Vene 1845. aasta kriminaalseadustik (nn. Nuhtlusseadus, NS), Vene 1864. aasta kriminaalseadustik (nn. Rahukohtu nuhtlusseadus, RNS) ja osad Vene 1903. aasta kriminaalseadustikust (nn. Uus Nuhtlusseadus, UNS).⁷ Okupatsioonikuudel 1918. aastal oli Eestis kehtinud UNS täies ulatuses Saksa okupatsioonivõimude tehtud muudatustega.⁸ Okupatsiooni lõppedes taastati Eesti Ajutise Valitsuse otsusel endine olukord nende lisandustega, mida olid kaasa toonud Maapäeva otsus 15. novembrist 1917, Päästekomitee manifest 25. veebruarist 1918 ja Ajutise Valitsuse määrused.⁹ Sellega hakkasid eelnimetatud kolm kriminaalseadustikku Eesti Vabariigis 1918. aasta novembrist (taas)kehtima. Sellist otsust toetas ka Eesti õiguskogukond. Kuni oma seadusandluse väljatöötamiseni pidi kasutatama Vene keisririigis kehtinud seadusi.¹⁰ Küll seati Eesti oludesse sobiva kriminaalseadustiku väljatöötamine kohe eesmärgiks, sest paralleelselt kehtivaist seadustikest olid osa vananenud ja mõned üldsónalised, mistõttu need pälvisid mitmel tasandil kriitikat.¹¹ Et aga täiesti uue

⁶ A. Must. Siber ja Eesti. Jalaraua kõlin. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012.

⁷ Kriminaalseadustik koos maksmapanemise seadusega. Distsiplinaarseadustik. Koost. K. Saarmann ja K. Matto. Tallinn, 1934, lk. XXXVII; K. Saarmann ja K. Matto. Kriminaalseadustik. Kommenteeritud väljaanne. Tallinn, 1937, lk. XXXII.

⁸ Esimene õigusteadlaste päev Tartus (järg.) II. (K. Saarmanni referaat Uue Nuhtlusseadustiku maksmapanemine). – Õigus 1922, nr. 5, lk. 137–138.

⁹ Riigi Teataja, nr. 1, 27.11.1918, lk. 7–8. – Ajutised administratiivseadused.

¹⁰ Esimene õigusteadlaste päev Tartus, lk. 137–138; M. Sedman. Karistusseaduste paljususest: Eesti Vabariigi ajalooline kogemus aastatel 1918–1940. – Juridica 2012, nr. 3, lk. 176–184.

¹¹ Vigadest ja vajadusest seadusandluse ühtlustamise järele vt. nt. K. Grau. Tarvidus Uue Nuhtlusseaduse maksmapanemiseks Eesti Vabariigis. – Õigus 1921, nr. 5/6, lk. 97–101.

seadustiku loomiseks arvati jõudu nappivat, võeti uue kriminaalseadustiku aluseks UNS.¹²

Juba 1920. aasta kevadel saatis kohtuministerium õiguskogukonnale kommenteerimiseks UNS-i eestikeelse tõlke. Nii keelelisi kui ka sisulisi kommentaare ning parandusi ja täiendusi paluti kohtupalati esimehelt ja prokurörit, vannutatud advokaatide nõukogu esimehelt, sõjaringkonnakohtu esimehelt ja riigikohtu esimehelt. Oma märkused UNS-i muutmise eelnõu kohta saatis ka näiteks sõjaväeprokurör.¹³ 1921. aastal asuti ka kõrgeimal seadusandlikul tasandil ehk riigikogus seisukohale, et vaja on võimalikult kiiresti kehtestada Eesti oludele kohandatud UNS. Märtsis 1922 moodustatigi vabariigi valitsuse otsusel kümneliikmeline komisjon, kes pidi Vene 1903. aasta kriminaalseadustiku Eesti oludele kohandama ja esitama omaette seaduseelnõuna. Komisjon töötas märtsist 1922 kuni detsembrini 1924. Uue kriminaalseadustiku üldosa kava avaldati trükis juba 1922. aasta suvel ja kogu kriminaalseadustiku kava 1923. aastal.¹⁴ Paralleelselt eelnõu koostamisega tutvustati õiguskirjanduses laiemale õigusteadlaste ja huviliste ringile kinnipidamiskaristuste süsteemi naaberriikide seadusandluses.¹⁵

Kohe, kui tõstatus UNS-i Eesti oludele kohandamine, sai kriitika osaliseks selle karistusüsteem oma mitmete karistusliikidega. UNS oli eristanud kaheksat liiki põhikaristusi, neist kuut liiki vabaduskaotuslikke karistusi. Surmanuhtluse ja rahatrahvi vahele mahtusid sunnitöö, asumisele saatmine, kinnipidamine parandusmajas, kinnipidamine kindluses, kinnipidamine türmis ja arest. Üldine suund 1920. aastate kriminaalseadustikes oli selliste hierarhiate lihtsustamine, vähendades just vabaduskaotuslikke karistusi.¹⁶ 1922. aastal jõudis noor kohtuministeriumi nõunik Karl Saarmann oma artiklis järeldusele, et kinnipidamiskaristusi on Euroopas kõige rohkem kolm liiki ja enamate kasutuselevõtuks puuduvad teiste kogemuse analüüsi põhjal mõjuvad põhjused ka Eestis. Seda soovitas ta silmas pidada ka UNS-i läbi vaatamisel.¹⁷ 1922. aasta kriminaalseadustiku eelnõu üldosasse jäigi alles viis põhikaristust: surmanuhtlus, sunnitöö, vangimaja, arest ja rahatrahv. Asumisele saatmise jaoks ei olnud Eestil ekspertide hinnangul enam territooriumi. Samuti hinnati Eesti oludele ebakohaseks kindlusvangistus ning kindlus ja türm liideti parandusmajaga ühise nimetuse „vangimaja“ alla. Küll aga peeti vajalikuks alles jätta sunnitöö kui karistus raskete kuritegude eest.¹⁸

Koos kriminaalseadustiku kaasajastamisega oodati ka vangistusseaduse moderniseerimist, täpsemalt vabariigi vanglate reformimist, sest Vene keisririigi pärandina kaasa tulnud oludes valitses süsteemitus ja ebajärjekindlus. „Meie vanglad kujutavad enesest vana ja ärakulunud riidet, mis igasuguste paikadega lapitud, mis aga niivõrt pude on, et iga väikesegi liigutuse puhul rebeneb,“ nentis advokaat Karl Grau 1924. aasta õigusteadlaste päeval Tartus.¹⁹ Kõige muu hulgas arutles ta seal ka kasvatuspõhimõtete ja progressiivse süsteemi juurutamise võimalikkuse üle Eesti vanglasüsteemis.²⁰

¹² J. Sootak. Veritasust kriminaalteraapiani: käsitlusi kriminaalõiguse ajaloost, lk. 229.

¹³ RA, ERA.76.2.236, I. pag-ta: kohtuminister kohtupalati esimehele, kohtupalati prokuröriks, vannutatud advokaatide nõukogu esimehele, 21.05.1920; sõjaringkonnakohtu esimees kohtuministrile, 07.10.1920; kohtuministerium riigikohtu esimehele, 16.06.1920; sõjaväeprokurör kohtuministrile, 25.09.1920.

¹⁴ G. Ambach. Eesti kriminaalõiguse arenguteed – 70 aastat Eesti esimese kriminaalreformi edukast lõpust, lk. 94–95; J. Sootak. Veritasust kriminaalteraapiani: käsitlusi kriminaalõiguse ajaloost, lk. 229; Kriminaalseadustik koos maksmapanemise seadusega, lk. XXXVII; Kriminaalseadustik. Kommenteeritud väljaanne, lk. XXXII.

¹⁵ K. Saarmann. Kinnipidamiskaristused uuemates nuhtlusseadustes ja nende kavades. – Õigus 1922, nr. 3, lk. 65–67.

¹⁶ Esimene õigusteadlaste päev Tartus, lk. 140; Kriminaalseadustik koos maksmapanemise seadusega, lk. 2–4.

¹⁷ K. Saarmann. Kinnipidamiskaristused uuemates nuhtlusseadustes ja nende kavades, lk. 65–67.

¹⁸ Esimene õigusteadlaste päev Tartus, lk. 140; Kriminaalseadustik koos maksmapanemise seadusega, lk. 2–4.

¹⁹ III õigusteadlaste päev Tartus, 23. ja 24. aprillil (K. Grau referaat „Kinnihoiu-karistuse sooritussüsteem“). – Õigus 1924, nr. 5, lk. 108.

²⁰ III õigusteadlaste päev Tartus, lk. 105–113.

Taust II: Eesti Vabariigi vanglad omariikluse algusaastail

Juba juulis 1919 pöördus kohtuministeeriumi haldusalas asuv vangimajade peavalitsus Eesti Vabariigi riigikontrolli poole kirjaga, milles seletati peavalitsuse ees seisvat pakulist probleemi: vabariigi vanglad on inimesi täis ja neid pole rohkem kuhugi panna. Sellest hoolimata voolas vanglatesse kriminaalkurjategijaid pidevalt juurde ning lähemal ajal kavatseti tsiviilvanglatesse üle anda ka seni sõjaväe kontrollitavates vangilaagrites viibinud ja sõjakohtute poolt sunnitööle ja parandusmajja mõistetud kriminaalkurjategijad. Viimased vajanuksid erivanglat, mida vabariigil ei olnud.²¹

Vanglate üldine olukord oli halb: majad olid vanad, need polnud ehitatud sihtotstarbeliselt ehk kinnipidamisasutusteks, vaid näiteks elumajadeks. Tallinnas pidi peavalitsus eeluurimisvanglat üürima Tallinna linnalt, kes polnud sealjuures nõus hoonet ise remontima.²²

Ruumikitsikust püüti leevendada uute hoonete kasutuselevõtuga. 1919. aasta suvel oli sõjaministeerium pakkunud keskvangla jaoks vangimajade peavalitsusele Kalarannas asunud Patarei kasarmuid. Peavalitsus võttis pakkumisest kinni, esitas vabariigi valitsusele plaanidest ülevaate ning tegi ettepaneku kasarmud peavalitsusele üle anda, millekohase otsuse valitsus juulis 1919 ka tegi.²³ 1920. aastal tekkis aga ootamatu probleem kasarmute sõjaväelastelt kättesaamisega. Septembris 1920 kaebas kohtuminister sõjaministrile, et kuigi otsus kasarmud kohtuministeeriumi vangimajade peavalitsusele üle anda tehti juba aasta tagasi, hakkasid sõjaväelased seda takistama.²⁴ Viimaks probleem küll lahenes, kuid kesises seisus kasarmud ei katnud kaugeltki soovitud ruumivajadust. Vangimajade peavalitsus kaalus ka mõne tühjalt seisva mõisa kasutuselevõttu. Pikemad kirjavahetused on säilinud Koluvere ja Harku mõisa vangimajade peavalitsuse kasutusse andmise küsimuses.²⁵ Koluvere oli peavalitsusele 1920. aasta algul välja pakkunud Lääne maakonnaavalitsus, et vältida selle oksjonile minekut ja eraettevõtja kätte jõudmist.²⁶ Mõis oli 1905. aastal põlenud ja 1920. aastal pidi peavalitsus nentima, et hooned olid väga viletsas seisus ja vajasis suuremahulist remonti.²⁷ Paremas seisus ei olnud ka Harku mõisa hooned. 1920. aastal oli vangimajade peavalitsus hakanud kasutama Harku turbaraba, kuid rabas töötavaid vahialuseid ei olnud paigutada esialgu mujale kui mõisa viinavabrikusse.²⁸

Rahapuudus oli valdkonnas nii suur, et 1920. aastal oli probleeme ka vangidele talveriiete muretsemisega, mis ähvardas seisata mitmed välitööd, samuti puudusid vangidel magamiskotid.²⁹ Lisaks jätkas sõjaministeerium omalt poolt surve avaldamist vabariigi valitsusele, et kohtuministeeriumi alluvusse antaks ka Alliku vangilaager, sest seal viibis palju tsiviilvange, kelle valvamine ei olnud sõjaministeeriumi ülesanne.³⁰ Ühest 1920. aasta suve ettekandest vangimajade peavalitsuse ülemale nähtub, et lisaks ebarahuldavatele sanitaaroludele, eluruumide nappusele ja haiguste levimisele oli vajaka ka igasugune tsiviilvangide kategooriate järgi eristamine, nii et vangilaagris elasid ja töötasid täpselt samades tingimustes nii vangiroodu,³¹

²¹ RA, ERA.60.1.43, l. 2: vangimajade peavalitsus riigikontrollile, 15.07.1919.

²² Samas.

²³ RA, ERA.60.1.43, l. 5: vangimajade peavalitsus vabariigi valitsusele, 29.07.1919, l. 6: vabariigi valitsuse asjade valitseja kohtuministrile, 31.07.1919.

²⁴ RA, ERA.60.1.43, l. 398: kohtuminister sõjaministrile, 06.09.1920.

²⁵ RA, ERA.60.1.48: kirjavahetus Koluvere, Harju ja teiste mõisate vangimajade peavalitsuse käsutusse andmise küsimuses, 1920–1921.

²⁶ RA, ERA.60.1.48 l. 22: Lääne maakonnaavalitsus vangimajade peavalitsusele, 02.1920.

²⁷ RA, ERA.60.1.48 l. 18: vangimajade peavalitsuse nõukogu koosoleku protokoll, 11.11.1920.

²⁸ Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Tallinn: Riigikantselei, 1934, lk. 84.

²⁹ RA, ERA.60.1.45 l. 18.

³⁰ RA, ERA.60.1.43, l. 616: kndr.-maj. Larka vabariigi valitsusele, 11.06.1920.

³¹ Vangirood oli üks neid karistusi, mille nägi ette vana, 1845. aasta kriminaalseadustik ehk nn. Nuhtlusseadus. Vt. selle kohta ka RA, ERA.1868.1.15: Nuhtluse seadus. Vangimajade Peavalitsuse ringkirjad, 1925–1926.

kindlusse ja vangi mõistetud, eeluurimis- ja kohtualused kui ka sunnitöölised.³²

1922. aasta juunis kirjeldas kohtuminister Jaak Reichmann ettekandes vabariigi valitsusele olukorda oma haldusalas ja nentis, et Eesti riigi vangistusasutused on oma ülesannete täitmiseks väga ebakohased ja vajavad suuri ümberehitusi. Kohtuministeerium polnud seni võimalikke ümberehituskavasid esitanud, sest oldi suletud ringis: vangistusasutused tuli ehitada ja sisustada vastavalt uuele vangistusseadusele,³³ mis pidi arvesse võtma Eesti Vabariigi olusid ja kaasaega. Sellise seaduse saanuks välja töötada ainult uue kriminaalseadustiku alusel, mis oli 1922. aasta suveks endiselt alles ettevalmistamisel. Kuna probleem oli pakiline, nenditi ettekandes, et ehkki otstarbekaim oleks vangistusasjandust reformida pärast vastavate n.-ö. alusseaduste vastuvõtmist – kõigepealt kriminaalseadustik, seejärel uus vangistusseadus ja alles siis reformid –, oli uue kriminaalseadustiku eelnõu ettevalmistamiseks moodustatud komisjon jõudnud juba seaduse üldosa, sealhulgas karistuste liigid ja nende iseloomu kahel lugemisel välja töötada. Kuna neli suuremat erakonda olid karistusastmete osas ühel meelel, eeldati, et ka kolmas lugemine ei paku üllatusi. Sellest lähtudes kibeles kohtuministeerium juba juunis 1922 astuma konkreetseid samme vangistusasutuste uuendamiseks.³⁴

Suurimat peavalu valmistas ametkondadele kriminaalseadustiku eelnõu kavasse sisse jäänud sunnitöö. Probleem oli kaheosaline. Esiteks puudus Eesti alal eraldi sunnitöövangla. Paldiski, Tallinna ja teiste Balti provintside sõjasadamad olid üle Vene impeeriumi ühed tähtsamad sunnitööpaigad 18. sajandil. Hiljem, veel 1830. aastatel saadeti süüdimõistetuid sunnitöökaristust kandma naaberkubermangudesse, ehkki 19. sajandist oli väljasaatmiskohana domineerinud Siber. 1880. aastaist tõusis sihtkohtadest esile Sahhalini saar Ida-Siberis.³⁵ 20. sajandi algul saadeti Eesti alalt pärit sunnitöölised – hinnanguliselt kuni 600 isikut aastas – karistuse kandmiseks erivanglatesse Riiga, Peterburi, Pihkvasse ja mujale.³⁶ Sinna leidsid tee ka arvukates 1905. aasta järgsetes kohtuprotsessides süüdi ja sunnitööle mõistetud, kes liikusid sageli edasi Vene sisekubermangudesse.³⁷

Uus kriminaalseaduse eelnõu nägi 1922. aasta kevade seisuga ette, et sunnitöö määrati tähtajata või tähtajaliselt neljast kuni viieteistkümne aastani. Sunnitöölisi tuli kinni pidada selleks eraldi rajatud sunnitöömajades ühisvangistuses ja anda neile raskeid töid.³⁸ Kriminaalseaduse eelnõu üldosa (§ 64) järgi pidi kuus kuud sunnitööd võrduma ühe aasta vangla või kahe aasta arestiga, lühidalt: sunnitöö pidi olema kaks korda raskem karistus kui vangla ja neli korda raskem kui arest. Kohtuministeerium soovis neil karistustel ka reaalselt vahet teha ning selleks nähti võimalust just tööde raskuse diferentseerimise kaudu. Siit lähtus aga probleemi teine osa: sunnitööle polnud uutes oludes enam anda sobivat sisu, ja küsimus, kuidas füüsilise raskuse alusel eristuvaid töid täpselt korraldada, ajas kimbatusse nii kohtuministeeriumi kui ka vangimajade peavalitsuse. „Mitte asjata ei tarvitunud Vene riik sunnitöö asukohaks Siberit ja Sahaliini saart, et sunnitööd hingeliselt õudseks ja raskeks teha,“ märkis kohtuminister ettekandes vabariigi valitsusele mõtte algallikatele ja eeskujudele (?) viidates. Eesti Vabariigil polnud Sahhalini ega Siberit. Küll aga leiti, et sunnitöölised võiksid sobiva rakenduse leida kivitööstuses.³⁹

Kohtuministeerium tegi juunis 1922 vabariigi valitsusele ettepaneku moodustada eri-

³² RA, ERA.60.1.43, l. 620–62: inspektor H. Lio ettekanne vangimajade peavalitsuse ülemale, 06.1920.

³³ Vahepeelsel ajal kehtis Eesti Vabariigis 1919. aasta jaanuaris Asutava Kogu vastu võetud Vangimajade valituskord, vt. lähemalt Riigi Teataja 1919, nr. 5, lk. 34–36.

³⁴ RA, ERA.31.3.4018, l. 1: kohtuminister vabariigi valitsusele, 28.06.1922.

³⁵ A. Must. Siber ja Eesti. Jalaraua kölin, lk. 247–251.

³⁶ RA, ERA.60.1.43, l. 2.

³⁷ Vt. nt. RA, EAA.35.1.759: Knigi Tjurenogo Otdelenija Èstljandskogo Gubernskogo Pravlenija. Reestr arestantam, osuždennym v katoržnye raboty, 1907–1916; A. Must. Siber ja Eesti. Jalaraua kölin, lk. 201–204.

³⁸ RA, ERA.31.3.4018, l. 1p.

³⁹ RA, ERA.31.3.4018, l. 2.

komisjon, kes pidi välja selgitama kõik paigad, mis võimaliku uue vangla asukohana arvesse tuleksid. Komisjoni pidid kuuluma oma ala asjatundjad nii vanglate kui ka geoloogia alalt, lisaks tööstus-, põllutöö- ja teedeministeeriumi esindaja. Komisjon pidi valitsusele esitama juba kindla ettepaneku tulevase erivangla asukoha määramiseks.⁴⁰

Silmapiirile kerkib Kesselaid

Et kohtuministeeriumil oli uue vangla rajamisega kiire, näitab asjaolu, et võimalike asukohade väljaselgitamiseks asuti eeltöödele veel enne, kui minister erikomisjoni moodustamise ettepanekuga vabariigi valitsuse poole pöördus. Juba 1922. aasta juuni algul korraldati ekspeditsioon Muhu- ja Saaremaale, et kindlaks teha ehituskivi poolest rikkaid piirkondi. Ekspeditsioonist võtsid osa vangimajade peavalitsuse ülem Andres Strandmann ja siseministeeriumi ehituse peavalitsuse arhitekt professor Aleksander Poleštšuk (kasutatud on ka nimekujusid Poleschuk, Poleštšuk), neid assisteeris Kuressaarest saadetud riigimaade ülema esindaja Johan Vööbs.⁴¹ Ülesande leida tulevasele sunnitöövanglale asukoht oli Strandmannile teinud kohtuminister Reichmann isiklikult.⁴²

Muhu- ja Saaremaal külastati kaht potentsiaalset kivimurru asukohta. Muhu saarel Lõetsa küla lähedal asuv üle kuue versta pikkune ja enam kui poolteist versta lai Lalli rannani ulatuv kivilade oli tervikuna läbi uurimata ja sellisena huvipakkuv, kuid Lõetsa-Lalli piirkonna miinuseks oli puuduv mets ja sügaval asuv põhjavesi, mis raskendas kaevude rajamist. Samuti asusid vangla jaoks külad liiga lähedal. Teine potentsiaalne koht Saaremaal Orissaare lähedal Taalikul oli soodne selle poolest, et sealsamas lähedal Pulli rannas asus ka endise kivitööstuse vabrik, mis oli aga lõhutud, nii et sellest olid järel ainult seinad.⁴³ Ometi ei peetud Taaliku-Pulli külade ümbrust vangla asukohaks sobivaks, sest kivilademed – kuigi nende kvaliteeti hinnati väga heaks – asusid rannast kaugel, mis raskendas materjali väljavedu. Ekspeditsiooni lõpu eel oli kujundatud seisukoht, et vangla jaoks oleks kahest asukohast sobivam Lõetsa Muhus. Selle teadmisega sõideti tagasi Kuivastusse.⁴⁴

Kesselaiu saar Suures väinas kerkis vangla rajamise plaanidesse juhuslikult. Saar jäi Strandmannile silma, kui ta Taalikult tulles järgmisel hommikul Kuivastu kõrtsis hommikuteed jõi ning Tallinna tagasisõiduks laeva ootas. Poleštšukile kui saarlasele oli „Kesso“ saar tuttav juba lapsepõlvest, Strandmann nägi aga saart esimest korda ja see avaldas talle kohe muljet. „Saar, ehk see küll ligidal näis olevat, olla aga 7 versta kaugusel. Et aega oli, [– –] otsustasime kohe sinna sõita; palkasime purjepaadi ja astusime teele,“ kirjeldas ta hiljem.⁴⁵ Tunniajase meresõidu järel jõuti pärale ja positiivne mulje süvenes. „Paadist välja astudes ja maad jalge all tundes, olin mina nii üllatud kõigest sellest, mis siin nägin ja kuulsin, et imestuse pärast esialgu sõna suust välja ei saanud,“ meenutas Strandmann. „Esitaks võtsid meid vastu ööpikud oma võrdlemata kena lauluga. Ka teised linnud aitasid kaasa, luues niisuguse kontserdi, mille sarnast mina küll varem pole kuulnud. Teiseks see veetlev ilus loodus. Ümberringi päikesepaistest särav vesi, igalpool puhas õhk, õitsevate lillede lõhn [– –]. Olen peaaegu terve Euroopa läbi sõitnud, Shveitsis, kus mitte üht laululindu ei ole, kuude viisi peatanud, niisamuti ka Lõuna-Itaaliast läbi reisinud, aga – meie kodumaal on veel kenamaid nurki ja üks neist on Kesso saar. [– –] Mina jäin teistest natukene maha, kui

⁴⁰ RA, ERA.31.3.4018, l. 2–2p.

⁴¹ RA, ERA.31.3.4018, l. 4–4p: vangimajade peavalitsuse ülema A. Strandmanni ettekanne kohtuministrile, 16.06.1922.

⁴² A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele. I, lk. 2.

⁴³ RA, ERA.31.3.4018, l. 4–4p: vangimajade peavalitsuse ülema A. Strandmanni ettekanne kohtuministrile, 16.06.1922.

⁴⁴ A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele. I, lk. 2; RA, ERA.31.3.4018, l. 4–4p.

⁴⁵ A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele. I, lk. 2.

korraga üks noor jänes minu ees seisis. Ta oli nii julge, et seisates minu otsa vaatas, käega aga ennast kinni võtta ei lasknud, vaid ära jooksis. [– – –] Tulin arvamisele, et loodus, vaba loodus, see inimese hinge ülemarst, mis kõiki tervendab ja elustab, et see loodus meie raskesti eksinud kaaskodanikkude murtud hinge kosutada suudab.⁴⁶

Kesselaid, ka Kessulaid, saksa keeles tuntud kui Schildau oli pindalalt u. 1,7 km² suurune saar Suures väinas Muhu ja mandri vahel, asudes nii Virtsust kui ka Kuivastust umbes 4 km kaugusel. Saare lääne- ja lõunakülge kattis kuusemets, vangimajade peavalitsuse ekspeditsiooni jaoks oli saare kõige atraktiivsem osa 15 meetri kõrgune aluspõhjakövik ja saare põhja- ning loodeküljel asuv 7–8 meetri kõrgune Kessu pank. Kesselaidu kirjeldati kui ühte kõrgematest saartest Eesti saarestikus, mis tegi selle juba kaugelt silmatorkavaks ja seda muljet rõhutas veelgi saarel kõrguv mets. Kesselaiul oli olnud asustus juba 17. sajandi keskpaigas, hoolimata sellest, et saar oli täielikult paekivist ja mullakiht üsna õhuke. 1920. aastate algul

Aleksander Poleštšuk, 1932. EAA.2111.1.10257.2

asusid saarel kaks 19. sajandi lõpukümnendel ehitatud tuletorni koos majakavahi majaga ja mõned kalurite talud. Mõisnik Wahli suvemaja saare lõunakaldal oli varemetes. Püsielanike arv saarel jäi erinevatel andmetel 40 ja 50 vahele.⁴⁷

Oma ettekandes 16. juunist 1922 kirjeldas Strandmann kohtuministrile väljasõitu pikemalt ja oli selleks ajaks juba kujundanud seisukoha, et parim koht vanglale on Kesselaid. Selle kasuks rääkis nii saare eraldatus, mis pidi raskendama põgenemist, kohapeal olemasolev kivi ja puit vangla ehitamiseks ning kaevud, samuti saare aluspinnaks olev paekivi, mis võimaldas vangidele tööd aastakümneteks. Probleemiks ei hinnatud ei tuletorne ega ka saarel asuvat kuut talumajapidamist. Talupidajail oli soovi korral võimalik üle kolida Muhu saarele, kus oli veel jaotamata mõisaid, kust võiks neile maad anda, kirjutas Strandmann.⁴⁸ Tema aruanne on täis lootust ja optimismi.

Vangimajade peavalitsuse ülem Andres Strandmann (1865–1927) oli sestpeale ja ka edaspidi üks Kesselaiu vanglaprojekti aktiivsemaid eestkõnelejaid. Eesti ajalookirjandus tunneb teda rohkem poliitiku ja riigivanema Otto Strandmanni vanema vennana, kes Peterburi Krestõ vangla ülemena „võõrustas“ 1910. aastal ka Konstantin Pätsi.⁴⁹ 1920. aastate alguseks oli Strandmann ilmselt üks teenekamaid ja pikema karjääriga vanglaametnikke Eestis. Töötanud pikka aega Vene riigi vanglateenistuses, lahkus ta sealt 1917. aasta kevadel ning

⁴⁶ Samas, lk. 2.

⁴⁷ J. Mey. Kessulaid. – Koit, nr. 36, 16.12.1924, lk. 4; ENE: Eesti nõukogude entsüklopeedia, 4. köide. Ist–koni. Peatoimetaja G. Naan. Tallinn: Valgus, 1989, lk. 479; J. Maide. Kesselaid. – Loodus 1923, nr. 4, lk. 223; A. Luha. Kesselaid. – Looduskaitse. II. Tegevtoim. dr. G. Vilbaste. Tallinn: Loodushoiu- ja Turismi-instituudi kirjastus, 1940, lk. 214–215.

⁴⁸ RA, ERA.31.3.4018, l. 4p.

⁴⁹ T. Karjahärm. Konstantin Päts. Poliitiline biograafia. I osa. Vabameelne opositsionäär (1874–1916). Tartu: Rahvusarhiiv, 2018, lk. 305.

asus 1919 kevadel Eesti Vabariigi teenistusse. Oktoobrist 1919 juhtis Andres Strandmann kohtuministeriumi alluvusalas tegutsevat vangimajade peavalitsust. Selleks ajaks oli tal valdkonnas üle 30-aastane staaž.⁵⁰

Juuni lõpul 1922 esitaski kohtuminister Reichmann Strandmanni ettekannet aluseks võttes vabariigi valitsusele seisukohad vanglate olukorra kohta, kirjeldas Kesselaidu ja selle potentsiaali ning oli arvamisel, et olgu Kesselaid või mõni muu, „igatahes on vaikne saarekene iseenesest väga sünnis sunnitöömaja asukohaks“ eelkõige põhjusel, et sealt pidi olema kerge „eraisikuid välja tõrjuda“.⁵¹ Ka Poleštšuk kinnitas ülevaate lõpul eraldi, et tema arvates ei ole sunnitöövangla ehitamiseks Eestis Kesselaiu saarest paremat paika.⁵² Vabariigi valitsus kinnitaski 5. juulil nii Reichmanni ettepaneku moodustada tulevasele sunnitöövanglale asukoha leidmiseks erikomisjon kui ka võimaldada kohtuministril selle ülesande täitmiseks erikomisjonile lisakrediiti.⁵³

Erikomisjon kogunes Strandmanni juhtimisel esimest korda juulis. Geoloogia ala spetsialistina oli kaasatud Poleštšuk, tööstus-kaubandusministeriumi esindajana tööstusosakonna juhataja insener Otto von Krusenstern, põllutööministeriumi esindas Arved Vārep, teedeministeriumi ehitusinsener Egon Leppik. Pakilisim küsimus oli plaanitavale vanglale asukoha leidmine ning eelisjärjekorras oli laual Kesselaid, kuid komisjon soovis siiski kaaluda ka Lõetsat Muhumaal ja Mustjalat Saaremaal. Lisaks sellele pakkus insener Krusenstern välja Kõrgesaaret Hiiumaal, kus asusid tühjalt seisvad „Belgia seltsi päralt olevad vabriku hooned“, mida võinuks vangla tarbeks ära kasutada. Ettepanek langes ära kivitööstuseks vajalike kivilademetest puudumise tõttu. Geoloogiliste uurimistöödega soovitas komisjon edasi minna Kesselaiul, Muhumaal Lõetsal ja Saaremaal Mustjalas. Samuti pidi uurimistööde käigus kindlaks tehtama, kas kivid on sobilikud litograafiatöödeks ja suudaksid võistelda Saksamaa Solinhofi litograafiakiviga.⁵⁴ Juba varem oli kaalutud kivitööstuse rajamist Lasnamäele Tallinnas, Kadaka külla Harkus või ka Osmussaarele Paldiski lähedal, kuid neist plaanidest oli erinevatel põhjustel loobutud.⁵⁵

Esialgsete kalkulatsioonid näitasid, et geoloogilised uurimistööd erinevais paigus läheksid riigile maksma vähemalt miljon marka.⁵⁶ Siinkohal kinnitas akadeemik Poleštšuk, et Vene valitsuse poolt olid geoloogilised uurimistööd saarel juba läbi viidud ja tulemused olid publikiteeritud, mistõttu ei pidanud ta uute uurimistööde läbiviimist vajalikuks. Tema hinnangul olid ainsad olulised küsimused, kas Kesselaiul on piisavalt kive ja piisavalt joogivett 600–800 inimesele. Selles projekti faasis oli vaja üksnes võtta Kesselaiult ja Muhust kiviproovid ja veeproovid kohalikest kaevudest, et selgitada nende kvaliteeti. Samuti vajas hindamist saarel kasvav mets. Nendele ettevalmistustöödele pidi kuluma hinnanguliselt 100 000–150 000 marka ja tööd pidid olema teostatavad kuu aja jooksul.⁵⁷

Kuressaares sündinud ja kasvanud Aleksander Poleštšuk (1863–1944) oli Strandmanni kõrval teine projektiga lähedalt seotud isik. Saarlasena ning Saaremaa ehituskiviga varem töötanuna pakkus ta vangimajade peavalitsusele väärtuslikku teavet, kuid kogu projekt oli ka talle endale isiklikult atraktiivne, sest teda huvitas Eesti maavarade uurimine laiemalt. Alustanud rahvakooliõpetajana, oli Poleštšuk õppinud 1890. aastatel Peterburi Kunstide Aka-

⁵⁰ RA, ERA.31.3.9226: kohtuminister vabariigi valitsusele, 14.05.1925, l. 1; ELK.115.0.14, l. pag-ta: EELK Kadriina Katariina koguduse matmise raamat, 1927–1937; A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele. I, lk. 2.

⁵¹ RA, ERA.31.3.4018, l. 2.

⁵² RA, ERA.31.3.4018, l. 4p.

⁵³ RA, ERA.31.3.4018, l. 5: kohtuministri ettepanek nr. 2046, 28.06.1922 ja vabariigi valitsuse otsus 05.07.1922; RA, ERA.76.1.394, l. 9.

⁵⁴ RA, ERA.76.1.394, l. 12: komisjoni koosoleku protokoll, 25.07.1922.

⁵⁵ A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele. I, lk. 2.

⁵⁶ RA, ERA.76.1.394, l. 11: vangimajade peavalitsus kohtuministrile, 10.08.1922.

⁵⁷ RA, ERA.76.1.394, l. 13–14: akadeemik A. Polestshuk vangimajade peavalitsusele, 02.08.1922; ERA.76.1.394, l. 11.

Marmorikaevandus Vasalemmas, 1938. EAA.2111.1.14201.3

deemias arhitektuuri ja töötanud seal 1920. aastani õppejõuna. Pärast Eestisse opteerumist töötas Poleštšuk aastail 1920–1922 ehituse peavalitsuse arhitektina Tallinnas, oli 1921–1923 haridusnõunik ja aastail 1921–1932 Tallinna tehnikumi ehitusosakonna õppejõud (professor). Eesti maavarade uurimiseks võttis ta ette mitmeid retki, uurides näiteks Saaremaal Jaagarahu lubjakivi, ning tegi mitmeid avastusi, näiteks leidis Jaagarahul oonüksmarmorit ja Muhus Iga-küla juures litograafiakivi.⁵⁸ Kesselaiul oli Poleštšuk töötanud Venemaa Teaduste Akadeemia komandeerituna juba 1915. aastal ning tema väitel oli Vene teadlaste hinnangul saare kivi väärtus suurem kui üksnes ehituskivina, nii et seda võis vabalt tarvitada ka skulptuuride ja litograafiatööde tarbeks.⁵⁹ Saaremaa ehituskivid oli Poleštšuki hinnangul võrreldes Tallinna ümbruse kividega isegi kvaliteetsemad, aga trepi- ja fassaadikivide valmistamine neist poole odavam.⁶⁰ Seega nägi ta Kesselaiu kivi kaevandamist riigile ka tulusa ettevõtmisena.

Augustis 1922 andis kohtuminister vabariigi valitsusele ülevaate senitehtust ja küsis edasisi juhtnõore. Geoloogilised uuringud töötasid minna väga kulukaks, ilma uurimistööta võinuks vangla asukohana kõne alla tulla Kesselaid. Viimane väide tulenes ilmselt otseselt Poleštšuki kinnitusest, et saarel oli juba uurimistöid tehtud ja nende ärajätmine aitas kahtlemata ka raha kokku hoida. Kui saar ei peaks aga olema valitsusele vastuvõetav, jätkas kohtuminister Reichmann, tuleks edasised potentsiaalsed asukohad ikkagi üle vaadata ilma kulukate uurimistöödeta.⁶¹ Valitsus andis 6. septembril komisjonile korralduse esitada ettepanek vangla asukoha kinnitamiseks ühe kuu jooksul.⁶²

⁵⁸ Eesti avalikud tegelased. Eluloolisi andmeid. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932, lk. 240–241; Eesti biograafiline leksikon. Tartu: K-Ü Loodus, 1926–1929, lk. 371. [EBL, Saku, 2001]; Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Tartu: Kirjastusosaühing Loodus, 1940, lk. 200. [EBL, Saku]; M. Vahtra. 150 aastat arhitekt professor Aleksander Poleštšuki sünnist. – *Estonian World Review*, 23.03.2016; U. Kirss. Kultuurimälu taastamiseks. – *Sirp*, nr. 26, 24.07.2009, lk. 17.

⁵⁹ RA, ERA.76.1.394, l. 14.

⁶⁰ A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele. I, lk. 2.

⁶¹ RA, ERA.31.3.4018, l. 6: kohtuministeerium vabariigi valitsusele, 17.08.1922.

⁶² RA, ERA.76.1.394, l. 20.

Erikomisjon kogunes taas 1922. aasta septembris, nüüd arutati kohtuministri ettepanekut määrata vangla asukoht lõplikult kindlaks ilma geoloogiliste uuringuteta. Nõuded asukohale olid endised: vangla pidi asuma võimalikult eraldatud paigas, kus oleks piisavalt loodusvarasid, mida vangid saaksid ümber töötada. Komisjonile esitatud seisukoht oli, et sellistele nõuetele vastas kõige paremini Kesselaiu saar. Saarel elavaid üksikuid kalameeste perekondi ei peetud probleemiks, sest leiti, et nad „võiksid saada asendatud kerge vaevaga elama asunikudena teistese paikadesse“, nendest mahajäävad ehitised võiks aga ära kasutada vangivahtide elukohtadena. Strandmann rõhutas ka uue vangla ehitamise pakilisust, mida toetasid statistilised andmed: sel ajahetkel oli üle Eesti sunnitööle mõistetud 200 inimest ja lähitulevikus oli eeldada selle arvu suurenemist. Otseselt viidati eeluurimise all viibivate vangide hulga ja Strandmann pidas tõenäoliseks, et sunnitööle mõistetute arv võis lähemas tulevikus tõusta kindlasti 400-ni.⁶³ Imselt peeti silmas kommunistlikus tegevuses süüdistatuid, kes sel perioodil mitmetes suurprotsessides kohtu alla jõudsid. Alles 1922. aasta kevadel oli suure käraga peetud nn. 115 protsess, mitmed kohtuasjad olid alles eeluurimise faasis.⁶⁴

Komisjoniliikmete arvamused lahkesid. Kesselaiu vanglasaarena kasutuselevõttu toetasid akadeemik Poleštšuk ja põllutöoministeeriumi esindaja. Teedeministeeriumi esindaja eelistas Muhumaa põhjaosa, aga teises järjekorras oli valmis andma oma hääle ka Kesselaiu poolt. Kaubandus-tööstusministeeriumi esindaja nägi saarel suuremat potentsiaali suvituskohana. Kolme poolt- ja kahe vastuhäälega jäid peale Kesselaiu toetajad. Koosolekul viibinud vangimajade peaarst dr. Gustav Reimanni hinnangul polnud Kesselaiul suvituskohana mingisugust eelist teiste Eesti saarte ees ning Eestis oli veel palju teisi kohti nii saartel kui ka mandril, „mis niihästi oma kliima kui ka looduse ilu poolest selleks palju sündsamad“. Krusenstern jäi eriarvamusele, lisades, et saare kehv ühendus Tallinnaga võib hakata vangla ehitamisega seoses raskusi tegema.⁶⁵ Vabariigi valitsus kinnitas otsuse Kesselaiule sunnitöövangla ehitada 29. septembril 1922. Vangla ehitustöödeks vajalikud eeltööd pidi korraldama kohtuminister.⁶⁶

1922. aasta novembris oli ka ajaleht Vaba Maa projekti kajastades optimistlik. Märgiti, et neil päevil oli põllutöoministeerium teinud Saaremaa riigimaade ülemale korralduse saar lähiajal vangimajade peavalitsusele üle anda. Projekt paistis kindel ja avaldati lootust, et vaevalt vangla ehitamiseks vajaliku krediidi andminegi lisaelarvest enam suuremat vastuseisu tekitab. Eelarve ja täpse projekti pidi koostama prof. Poleštšuk järgmiseks kevadeks. Seejärel pidi kohe algama ehitustöö, millega loodeti valmis jõuda juba 1923. aasta sügiseks. Lugejaile tutvustati saare olusid ja anti teada, et saarel elavad 5–6 kalameheperekonda ja kahe tuletorni vahid, ning kui kalamehed peavad saarelt lahkuma, siis tuletornivahid pidid saarele jääma, sest kõrvalolev veekitsus vajas tuletorne.⁶⁷

Otseselt Eesti vanglate viletsa olukorra näitlikustamiseks põgenes 1923. aasta mais Tallinna Vene tänava eeluurimisvanglast kuus naiskommunisti, kõik sunnitööle mõistetud. Põgenemine toimus läbi müüri, mis eraldas vanglahoonet kõrvalkruundist, kus asus põlenud ja mahajäetud maja. Et tegemist oli eeluurimisvanglaga, oli ka valve mõnevõrra nõrgem.⁶⁸ Intsidendiga seoses küsiti kommentaari ka Andres Strandmannilt, kes rõhutas taas, et olemasolevad Eesti vanglad ei vasta isegi mitte miinimumnõuetele. Tä möönis, et ehkki riigieelarvest vajaksid rohkem raha nii vabariigi koolimajad kui ka teised üldkasulikud hooned, tuleks

⁶³ RA, ERA.31.3.4018, l. 10: komisjoni koosoleku protokoll, 20.09.1922. (ärakiri) //sama: RA, ERA.76.1.394, l. 22: erikomisjoni koosoleku protokoll, 20.09.1922.

⁶⁴ Näiteks ainuüksi kommunistide suurprotsessidel 1920–1922 mõisteti sunnitööle üle 50 isiku, kellest enamik vahetati küll varsti pärast seda Nõukogude Venemaale välja. Vt lähemalt: M.-L. Tammela. Poliitilised suurprotsessid Eestis 1920–1925: katse portreerida Eesti kommunisti. Magistritöö. Tartu Ülikool. Ajaloo ja arheoloogia instituut. Eesti ajaloo õppetool. Juhendaja Ago Pajur. Käsikiri. 2010, lk. 47–48, 54–55, 59–60; 65; 70–74.

⁶⁵ RA, ERA.31.3.4018, l. 10–10p.

⁶⁶ RA, ERA.31.3.4018, l. 11.

⁶⁷ Kesselaid on põllutöoministeeriumi poolt vangimajade peavalitsusele üle antud. – Vaba Maa, 03.11.1922, lk. 4.

⁶⁸ Kommunistide põgenemine. – Vaba Maa, nr. 103, 09.05.1923, lk. 3.

ka vanglate ehitus päevakorda võtta, sest probleemist möödavaatamine hakkab mõjutama ühiskondlikku julgeolekut. Strandmann pidas vajalikuks sunnitööliste Tallinnast väljaviimist ja tõi ka eraldi välja, et „neil päevil söidavad Kesselaidu saarele asjatundjad, et selgeks teha, kui kauaks jätkub saarel olevaid kivimurde, mis pidid sunnitöölistele tööd andma“.⁶⁹

1923. aasta suvel saadeti Kesselaiule uus ekspeditsioon, mille käigus täpsustati saarel leiduvate kivilademetete sordid, kihtide paksus ja ulatus. Praktilised tööd tegid ära vangid. Uurimistööd kinnitasid, et saarel oli nii kollase kui ka sinise pae lademeid, mitte üksnes kruusa, mis kattis mõnel pool pae pealmisi kihte. Saare pinnas leiduv dolomiit oli kohati üle 20 tolli paksune ning seda hinnati täiesti sobivaks nii trepi- kui fassaadikivide valmistamiseks ja hoonete ehitamiseks. Vangla pidi tulema saare põhjaosa kõrgendikule, kust võeti ka kiviproovid. Kiviproovide osas olid nii Poleštšuk kui ka geoloogid lootusrikkad. Poleštšuki sõnul lasi kivi ennast poleerida, seega loodeti Itaalia marmorile konkurenti.⁷⁰

Vahepeal oli Poleštšuk valmis saanud vangla ehitamise kava. See nägi ette kolmekordse vanglahoone 300 sunnitöölise kinnipidamiseks, lisaks kahekorruselised hooned kantselei- ja laoruumidele ning kivitööstusele, samuti sauna, köögi, pesuköögi ja kuuride tarbeks. Kõik need olid müüriaga ümbritsetud. Sellest väljapoole oli plaanitud administratiivhoone vangla ülema, tema abide, vanemvahtide jt. tarbeks, ning sadamasild. 1923. aasta suvel hinnati ehitusprojekti kogumaksumuseks 49,8 miljonit marka, millest vanglahoonele pidi kuluma 27 miljonit marka. Hinna sisse oli juba arvestatud keskküte, veevarustus ja elektri jaam. Hinnati, et aasta jooksul töid lõpule viia ei jõuta ja seepärast tuleks ehituskrediit jagada ära kahe aasta, s. o. 1924. ja 1925. aasta peale.⁷¹

Kesselaiu projekt oli tähtsal kohal ka 1923. aastal koostatud vangimajade peavalitsuse vanglate ehitamise kavas, olles Viljandi uue vangla valmimise järel nimekirjas kohe järgmine ja plaanitud valmima enne Tallinna vanglaid. Selles kavas oli Kesselaiu vangla valmimise ajaks märgitud 1925. aasta ning ligikaudseks maksumuseks 37,5 miljonit marka.⁷² Ilmselt polnud siin arvesse võetud keskkütet ja veevarustust, mis olid sees Poleštšuki arvutustes, ja sellest tulenes ka maksumuse erinevus. Vangimajade peavalitsuse dokumentatsiooni hulgas sisalduvad kalkulatsioonid ja lisaks toodud ehitusmaterjalide hinnad 1923. aastal annavad tunnistust põhjalikust planeerimisest ja tööde võrdlemisi kaugele jõudnud järgust.⁷³ 1923. aasta 1. mai seisuga oli kõigis Eesti vanglates kokku u. 2450 vahialust – 921 inimest rohkem, kui hooned mahutasid. Uute vanglate ehitamisega pidi tekkima kokku 2943 normaalkohta, mida hinnati piisavaks kõigi kinnipeetavate lahedalt mahutamiseks. Samuti loodeti, et uute vanglate ehitamisega saaks sisse seada ka otstarbekohaseid töökohti, „kus kõik vangid tööd leiaksid. Praeguste kitsaste ruumide juures on aga suurem osa vange sunnitud istuma kambrites ilma tegevuseta.“⁷⁴

Augustis 1923 tegid kohtuministri kohusetäitja siseminister Karl Einbund ja vangimajade peavalitsuse ülem Strandmann taas vabariigi valitsusele ettekande Kesselaiu kohta, milles palusid valitsust kohustada 1) põllutöoministeeriumi Kesselaidu lõplikult vangimajade peavalitsusele üle andma, 2) vangimajade peavalitsust koostama vangla ehituskulude eelarvet ja nõutama vajalikku krediiti erakorralise eelarve korras 1924. ja 1925. aastal ja 3) vangimajade peavalitsust võtma 1923. aastal vastu 5,84 miljoni marga suurust lisaelarvet, mis pidi minema

⁶⁹ Meie vangimaja hooned halvas seisukorras. – Vaba Maa, nr. 103, 09.05.1923, lk. 3.

⁷⁰ RA, ERA.31.3.4018, l. 12–12p: kohtuminister ja vangimajade peavalitsuse ülem vabariigi valitsusele, 21.08.1923, l. 15: akt 27.07.1923 Kesselaiul toimunud uurimistööde kohta; l. 16: akt 15.08.1923 Kesselaiul toimunud uurimistööde ülevaatusel kohta; A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele, II. – Kaja, nr. 259, 29.09.1923, lk. 2; J. Mey. Kesselaid. – Koit, nr. 36, 16.12.1924, lk. 4.

⁷¹ RA, ERA.31.3.4018, l. 12p.

⁷² RA, ERA.60.1.72, l. 26: uute vangimajade ehituse kava.

⁷³ RA, ERA.60.1.72: uute vanglate ehituskava ning ehitusmaterjalide hinnad, 08.02.1923–08.01.1924.

⁷⁴ RA, ERA.60.1.72, l. 27: vangimajade peavalitsuse ülema märkus uute vangimajade ehituse kava juurde, 16.05.1923.

saare elanikele võõrandatavate hoonete väärtuse kompenseerimiseks ja ümberkolimiskuludeks. Selleks ajaks lisati juba ka kiviproovid. Vabariigi valitsus eesotsas riigivanem Pätsiga kinnitaski kõik punktid 22. augustil 1923.⁷⁵

Kuni selle ajani olid asjad arenenud ühes suunas: Kesselaiust pidi saama vanglasaar. Ometi see nii ei läinud.

Kohalikud elanikud nõuavad tasu

Eesti „Sahhalini“ otsingud ei kulgenud kunagi täies konsensus. Enim vaidlusi tekitas sobiva asukoha küsimus. Siiski oli projekt alanud lootusrikkalt. Probleemidele oli ajakirjandus hakanud aga viitama juba 1922. aasta lõpul, kui Päevaleht kajastas detsembris järjest aktuaalsemaks tõusvat küsimust, et saarel elavad kaluriperekonnad nõudsid ümberasustamise eest suuremat kompensatsiooni, kui vangimajade peavalitsusel maksta oli.⁷⁶ Nimelt kui vangimajade peavalitsus saart põllutöoministeeriumilt endale küsis, tuli põllutöoministeeriumi maakorralduse peavalitsuselt vastuseks, et saare üleandmine pole võimalik enne, kui on saavutatud kohalike elanikega kokkulepe neile kuuluva kinnisvara, hoonete ja metsa eest tasu maksmiseks ja kolimiskulude hüvitamiseks. Esialgne tasusumma ulatus 9 miljoni margani ning vangimajade peavalitsus pidas seda liiga kõrgeks, kuna saarel asuvad majad olid võrdlemisi vanad ja vajasisid enne kasutuselevõtmist remonti.⁷⁷

Jaanuaris 1923 asus kohtuministeerium omandiküsimust eraldi uurima ning selleks tuli välja selgitada, missugused omandi-, põlisrendi-, rendi- vms. õigused Kesselaiu elanikel maade, metsade ja hoonete peale olid.⁷⁸ Kohtuministeerium avaldas omalt poolt kahtlust, et kui maa on riigi oma, siis vastavalt Balti eraseadusele pidid riigile kuuluma ka hooned ja mets.⁷⁹ Sellest segadusest kirjutas pikemalt ajaleht Päevaleht ning artiklist ilmneb ka teatud vägikaikavedu ministeeriumide vahel. Põlisrentnikena saarel elavad kaluriperekonnad olid saart asustanud juba järjest 400 aastat ja keeldusid nüüd kompensatsiooni saamata lahkumast. „Nõutava kompensatsiooniga tahavad aga kalamehed saada miljonäreks, millele valitsusel võimatu vastu tulla,“ kirjutas Päevaleht jaanuaris 1923. Seejuures leidis põllutöoministeerium, et kohtuministeeriumi alluvusalas asuv vangimajade peavalitsus võiks kalameestele kompensatsiooni maksta omast eelarvest, peavalitsus pidas aga saare kaluritel kättesaamist põllutöoministeeriumi ülesandeks. „Saare kättesaamine seisab selle tõttu praegu surnud punktil,“ nenditi ajalehes.⁸⁰

Märtsis 1923 kohtus Kesselaiul Kesse külas vangimajade peavalitsuse ülema algatusel moodustatud komisjon, kes pidi hindama Kesselaiu elanike metsa ja kinnisvara.⁸¹ Kuue rentniku hinnangulised kompensatsioonisummad jäid 240 000 ja 1,6 miljoni marga vahele, nii et kokku esitati peavalitsusele nõudeid hoonete ja kolimiskulude eest 5,8 miljoni marga ulatuses. See raha pidi korvama rentnike kolimise ja uues kohas maja ehitamise kulud. Saarel kasvava rentnikele kuuluva metsa eest tuli tasu maksta metsade peavalitsuse määratud hinnaga ja sellest päevast peale kohustusid rentnikud ilma metsaülema loata enam mitte metsa raiuma. Leping pidi jõustuma pärast selle kinnitamist kohtuministeeriumi poolt.⁸²

⁷⁵ RA, ERA.31.3.4018, l. 12p–13; RA, ERA.76.1.394, l. 30: kohtuministri ettepanek 21.08.1923, nr. 7270-22 ja vabariigi valitsuse otsus 22.08.1923.

⁷⁶ Sunnitöölise vangimaja ehitamise asjus. – Päevaleht, nr. 297, 01.12.1922, lk. 3.

⁷⁷ RA, ERA.31.3.4018, l. 12.

⁷⁸ RA, ERA.76.1.394, l. 27: kohtuministeerium vangimajade peavalitsuse ülemale, 31.01.1923.

⁷⁹ RA, ERA.76.1.394, l. 28: kohtuminister vangimajade peavalitsuse ülemale, 22.02.1923.

⁸⁰ Raskused sunnitöölise vangimaja ehitamisel Kesselaidu. – Päevaleht, nr. 3, 04.01.1923, lk. 3.

⁸¹ Komisjoni liikmed olid lisaks peavalitsuse ülemale Andres Strandmannile Saaremaa riigimaade ülem Villem Leisberg, Kangruselja metskonna ülem Grigori Schitikoff, akadeemik Poleštšuk ja Haapsalu vangimaja ülem Juhan Väus.

⁸² RA, ERA.31.3.4018, l. 14–14p: akt komisjoni tegevuse kohta (ärakiri); ERA.31.3.4018, l. 12.

1923. aasta augustis pöördus kohtuminister taas vabariigi valitsuse poole, andes pikema ülevaate senisest asjade käigust, kirjeldades viimast aastat ja tehtud eeltöid. Neist oli juttu eespool. Märgiti ka, et Kesselaiu elanikele oli põllutööministeerium reserveerinud vajaliku arvu mereäärseid kohti Vana-Virtsu ja Saastna mõisas Läänemaal ja „need kohad on saare elanikkudele nüüd juba kätte antud“. Hinnati, et vangidele jätkuks saarel tööd „määramata ajaks“. Selle alusel tegi kohtuminister pöördumises ettepaneku kohustada põllutööministeeriumi saart vangimajade peavalitsusele üle andma ja nagu eespool juba märgitud, vabariigi valitsus vastavasisulise ettepaneku 22. augustil ka kinnitas.⁸³

Seega võib öelda, et augustiks 1923 oli Kesselaiu potentsiaal endiselt suur, nii et valitsus kinnitas saare ülemineku vangimajade peavalitsusele. Üleval olid ka mõned probleemid, nagu kohalikele elanikele tasumaksmise küsimus ja kogu projekti võrdlemisi suur maksumus, kuid need ei paistnud nii suured, et võinuks saada projektile takistuseks.

Avalik arvamus ja Andres Strandmanni päästeretk

Kesselaiu-projekt leidis üsna suurt kajastust ka ajakirjanduses. Kajastuse üldine toon ei olnud negatiivne, nagu mõned kriitikud väitsid, vaid pigem kirjeldav-tutvustav. Ülevaate Kesselaiust kui tulevases „kurjategijate saarest“ tegi 1923. aastal ajakirjas Loodus tollane geograafia-üliõpilane Johannes Maide.⁸⁴ Saarest kui „Eesti Sahaliinist“ kirjutati luuletusi.⁸⁵ Kui aga Kesselaiule vangla ehitamise plaanid olid saanud kindlama ilme, võtsid ajalehtede vahendusel sõna ka mitmed isikud, kes selle mõtte maha laitsid.

Üks selline pikem kriitiline kirjutis ilmus 27. jaanuaril 1923 Päevalehes, autoriks keegi H. A. Ta oli Kesselaiu-projekti suhtes esimesest lausest peale kriitiline, nimetades saarele vangla ehitamist vangimajade peavalitsuse ebaõnnestunud ideeks ning avaldas imestust selle üle, et see mõte tööpoolest teoks saab. Seejärel tõi H. A. kümnes eraldi punktis välja, miks see kava oli ebaõnnestunud ja miks sellest tuli loobuda. Nende punktide seas olid nii saare väiksus, projekti kulukus ja umbusk saarel leiduva kivi piisava hulga suhtes, aga ka väide, et Kesselaid kui üks ilusamaid saari Eesti saarestikus – „tema kohta on olemas isegi mitu ilusat rahvalaulu“ – võiks jääda suvitajatele, mitte aga muuta seda Eesti „Sahaliiniks“. Sahhaliini-võrdlust kasutati siin negatiivses tähenduses, ametnike omavoli sünonüümina ning seda nimetati igale saarlasele ja ausale Eesti Vabariigi kodanikule haavavaks. Vangla saarele ehitamisega poleks sellest aga pääsu, arvas H. A., sest igasugused kontrollkäigud saarele oleksid üllatusmomendi puudumise tõttu ebatõhusad. Kriitikas asus H. A. ka kohalike elanike õiguste kaitsele, väites, et Kesselaidu vangla ehitamise vastu on kõik saarlased ja läänemaalased, „ja kodanikkude õigustatud soovidega peab rehkendama“. Kirjutise autor pidas ainumõeldavaks vangla ehitamist mandrile, kus selleks oli tema sõnul küllalt sobivaid asukohti.⁸⁶

Kriitikale vastas 3. veebruari Vaba Maa veergudel vangimajade peavalitsuse ülem Strandmann isiklikult. Osa väiteid lükkas ta ajaleheveergudel ümber, suurema osa kohta nentis lihtsalt, et need kõik olid juba arutusel olnud vangimajade peavalitsuses ja vajalikul määral läbi kaalutud, muidu poleks ta julgenud saarele vangla ehitamise ettepanekuga esinedagi. Oma küllaltki emotsionaalse vastulause lõpetas Strandmann sõnadega: „Väga hea meelega tahaksin aga teada, kus leiduks sunnitöölise vangimaja ehitamiseks soodsam koht mannermaal. Mina olen seda kohta 3 aastat otsinud, aga pole mitte leidnud.“⁸⁷

Sellega kriitika Kesselaiu-projekti suhtes ei lõppenud. Järgmine pikem kirjutis ilmus

⁸³ RA, ERA.31.3.4018, l. 12–13: kohtuminister ja vangimajade peavalitsuse ülem vabariigi valitsusele, 21.08.1923; RA, ERA.76.1.394, l. 30: kohtuministri ettepanek, 21.08.1923.

⁸⁴ J. Maide. Kesselaid. – Loodus 1923, nr. 4, lk. 223–230.

⁸⁵ A. Koddo. Kesselaid. – Meie Maa, nr. 18, 07.03.1923, lk. 4.

⁸⁶ H. A. Sunnitöölise vangimaja Kesselaidu? – Päevaleht, nr. 25, 27.01.1923.

⁸⁷ A. Str. Sunnitöölise vangimaja Kesselaidus. Kas on see kõlbulik koht? – Vaba Maa, nr. 28, 03.02.1923.

17. märtsil Päevalehes, seekord oli autoriks keegi B.-nere, kes polnud rahul senise kriitika ega Strandmanni vastulausega ja esitas küsimuse: missugust üldisemat eesmärki teenib vangla ehitamine saarele? Kui selleks oli ühiskondliku julgeoleku kindlustamine, peaks senisest rohkem investeerima valvepersonaliga, et vältida massilist põgenemist, mida ta pidas tõenäoliseks eriti talvel, kui väinad on kinni külmunud. Kui selleks eesmärgiks peaks olema vangide tööjõu kasutamine loodusvarade eksploateerimisel, avaldas kriitik kahtlust, kas vangimajade peavalitsusel ikka jagub kivitööstuse toodangule piisavalt turgu, ning kergesti võib juhtuda, et projekt hakkaks riigile kahjumit tootma. Kogemusele toetudes avaldati ka kahtlust vangide töö produktiivsuse suhtes. Kui eesmärgiks pidid olema hoopis senisest väiksemad vangla ja vangide ülalpidamiskulud, siis seda Kesselaiul kindlasti ei saavutata. Autor tõi välja pigem täiendavaid kulusid, mida nõuaksid vangla ülalpidamine saarel, nagu töötajate senisest suurem palk, et tagada moodsad mugavused, perekonnainimeste puhul laste koolitamiskulud jne. Lisaks oli endiselt üleval saareelanike kompensatsiooninõue. Artikli autor toetas vangla ehitamist „suurema linna ümbrusesse“, kus saaks läbi vähema valvepersonaliga ja rahutuste korral oleks sõjavägi lähedalt võtta. Ta leidis viimaks, et kui eesmärgiks oleks karistus karistuse pärast, siis võiks saarel asuv vangla karistuse kandmist tõesti tuntavamaks muuta. Siiski ei tohiks unustada sellest tähtsamaid ülesandeid.⁸⁸

Järgmine kriitiline arvamus ilmus 5. septembri Kajas paar nädalat pärast valitsuse otsust Kesselaid põllutöoministeeriumilt vangimajade peavalitsuse valdusse anda. Pikale seisukohavõtule oli alla kirjutanud keegi „Kodanik“, keda ajalehe toimetuse nimetas „üheks tuntud kohtutegelaseks“. Kriitika autor avaldas üllatust vabariigi valitsuse 22. augusti otsuste kohta, sest tema arvates on küsimuse osas seni puudunud laiem ühiskondlik arutelu ja ajakirjandusest on tema väitel läbi kõlanud pigem negatiivne hoiak, mis pidas Kesselaiule vangla rajamist ebaosttarbekaks ja ebasoovitavaks. Seda enam oli nüüd „mõningatel isikutel“ läinud korda riigiaparaat selle kava teostamiseks käima panna. „Kodanik“ seadis Kesselaiule vangla ja seejuures just sunnitöövangla ehitamise küsimärgi alla nii majanduslikust kui ka kriminaal- ja karistuspoliitika aspektist. Ta pidas ettevõtmist ennatlikuks, sest uues kriminaalseadustikus oli Eesti oludes sellise karistusliigi piiritlemine väga üldsõnaline ja alles väljatöötamisel. Tema kriitika koondus üldistatult kahte peamisse mõttesse: Kesselaid asub kaugel ja projekt läheb palju maksma.⁸⁹

„Kodaniku“ kriitikale vastas septembri lõpus taas Andres Strandmann, seekord läbi kolme numbrilise ulatuva põhjaliku ülevaatega.⁹⁰ Strandmann kirjutas nüüd pikemalt kõigest sellest, millest ministeeriumides oli juba aruandeid ja ülevaateid valitsusele saadetud. Ta kirjeldas raskusi, millega vanglateenistus pidi omariikluse algusaastail silmitsi seisma, ja nn. vangimajade kriisi, kritiseerides teravalt vanglate sanitaarolusid. Ta meenutas seadusandlikke otsinguid ja arutelusid ning seda, kuidas kohtuminister Reichmann oli teinud talle sellest lähtuvalt 1922. aasta juunis ülesandeks leida sunnitööliste jaoks sobiv koht, kus saaks nende tööjõudu ära kasutada, sest sunnitööle mõistetud, enamasti kõik noored tugevad mehed, istusid vanglates jõude. Strandmann meenutas pikemalt nii ekspeditsiooni saartele kui ka Kesselaiu leidmist ning ka erikomisjoni tööd, millest oli eelnevalt juttu.⁹¹ Ka Strandmann mõõnis, et võimalikke asupaiku vanglale oli silmapiiril teisigi, kuid nii tema kui ka akadeemik Poleštšuk jõudsid Kesselaiu külastamise järel arusaamisele, et paremat kohta „Kesso“ saarest vanglale ei ole. „Ja kui parem käes, siis paremat enam ei otsita,“ märkis ta.⁹² Saarel kivi puudust ta ei kartnud ja oma seisukohas tugines akadeemik Poleštšuki teadmiste varasemast Kesselaiu-ekspeditsioonist, kellelt saadud andmete kohaselt oli Peterburi geoloogia instituut uurimistulemused ka publitseerinud.⁹³

⁸⁸ B.-nere. Kuhu ehitada sunnitööliste vangimaja? – Päevaleht, nr. 72, 17.03.1923, lk. 4.

⁸⁹ Siiski mis põhjustel? Kavatsuse puhul Kesselaidu vangimaja ehitada. – Kaja, nr. 235, 05.09.1923, lk. 2.

⁹⁰ A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele, I–III. – Kaja, nr. 258–260, 28.–30.09.1923.

⁹¹ A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele, I. – Kaja, nr. 258, 28.09.1923, lk. 2.

⁹² A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele, II. – Kaja, nr. 259, 29.09.1923, lk. 2.

⁹³ A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele, II, lk. 2.

Selles pikemas ülevaates kommenteeris Strandmann ka Kesselaiu-projekti osas varem ajakirjanduses kõlanud kriitikat, avades mõne arvamuskirjelduse autori tausta. Enim pahandas Strandmanni 17. märtsi Päevalehe artikkel, mille autoriks oli Strandmanni andmeil üks endine vanglaülem ja mida ta kommenteeris septembris üksnes sõnadega: „Selle kirjutuse peale ei leidnud mina tarviliku olevat vastata, sest mehega, kes mind peaaegu igapäev nägi ja minuga rääkis ja kellel selle peale vaatamata nii palju kodanlist julgust ei olnud, et oma mõtteid otsekohe avaldada, pealegi oli artiklil intriigi maik juures, mina ajalehtede kaudu polemiseerima ei hakanud.“⁹⁴

Viimaks vastas Strandmann põhjalikult „Kodaniku“ kriitikale, selgitades valdkonna ees seisvaid ülesandeid, kirjeldas oma kogemusi nii kodu- kui ka välismaal ja valitsevaid olusid, tuues näiteks välja, et vangimajade peavalitsus oli seni vangide tööjõust ära kasutanud ainult 25%, sest rohkemaks pole vanglatel tehnilisi võimalusi. Strandmann kalkuleeris, et juhul kui kõik vangid tööle rakendada, võiks peavalitsus Kesselaiu-projekti kõik ehituskulud – umbes 50 miljonit marka – kümne aasta jooksul tasa teenida, sest „Kesselaiu kivilademed on – kullalademed“. Kriitikale vastates märkis Strandmann veel, et ta oli kriminaalseadustiku eelnõu kavaga tutvudes ise 1922. aasta augustis kohtuministrile arvamust avaldanud, et sunnitöö on olemasoleval kujul karistusena iganenud ja selle kaotamisest oli kõneldud juba revolutsioonieelsel Venemaal. Küll aga uskus Strandmann, et sõltumata karistuse nimest „tööd ei kõrvaldata vangimajast iialgi“.⁹⁵ Ta lõpetas sõnadega: „Austan väga lugupeetud kohtutegelase osavõttu käesolevast asjast, kuid sooviks veelgi rohkem konkreetset vastuettepanekut, mis minu kava aset võiks täita. Pean veel kord tähendama, et minul isiklikult mingisugust huvi ei ole eriti Kesselaidu teistest kohtadest paremaks pidada, kui see otsus mitte otsekohe pikemate praktiliste kaalumiste tagajärg ei oleks.“⁹⁶

Strandmann nimetab end küll neutraalseks, faktidele ja vajadusele tuginevaks asjade ajajaks, kuid ta võitles Kesselaiu eest nii südilt ja järjekindlalt, et nähtavasti tekitas see teatud ringkondades ettekujutuse kui tema isiklikust soovist projekt n.-õ. läbi suruda, iga hinna eest tõesse võtta. Ja pole võimatu, et see võiski nii olla.

Allakäik

Selline suurprojekt nagu Kesselaid vajas kõige muu kõrval õnnestumiseks ka poliitilist tahet ja näib, et just see sai 1923. aasta sügisel otsa. Võimalik, et vähemalt osaliselt oli selle taga valdkonnasisene lobitöö projekti vastu, millele viitavad ajakirjanduses ilmunud kriitilised seisukohavõtted. Juulis 1923 oli ametisse astunud Konstantin Pätsi teine valitsus. See polnud Kesselaiu-projekti jaoks iseenesest midagi uut. Põllumeestekogulasest kohtuminister Jaak Reichmann, kelle eestvedamisel projekt 1922. aastal käima lükatigi, oli Konstantin Pätsi esimese valitsuse liige. Juhan Kuke valitsuse ajal oli projektiga jõudsalt edasi tegeldud. Ületamatuid takistusi ei kogenud projekt ka pärast seda, kui Reichmann jaanuaris 1923 ametist tagasi astus ja tema kohustusi täitsid välisminister Aleksander Hellat ja siseminister Karl

⁹⁴ A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele, II, lk. 2. Tegemist oli selleks ajaks endise eeluurimisvanga ülema Karl Adelbertiga, kellega Strandmannil oli mitu kana kitkuda. Juunis 1923 kaebas Adelbert Strandmanni peale vabariigi valitsusele, süüdistades teda ametiseisundi kuritarvitamises, kuna pärast kriitilise artikli ilmumist märtsis 1923 nõudnud Strandmann Adelbertilt artikli kohta seletust ja teda ähvardanud. Täiendavaks kättemaksuks kirjutanud Strandmann 1923. aasta maikuu kommunistide põgenemise järel kohtuministrile Adelberti süüdistava ettekande, kuigi viimane oli juba paar nädalat varem vanglaülema kohalt lahkunud. Palvekiri jäeti tähelepanuta vormistusliku eksimuse tõttu, sest see oleks tulnud adresseerida valitsuse asemel kohtuministrile, kuid on tõenäoline, et fakt kui selline võeti ametkonna sees teatavaks. Vt. pikemalt ERA.31.4.879, l. 1–2. – Karl Adelbert vabariigi valitsusele, 25.06.1923; l. 3 – kohtuminister vabariigi valitsusele, 29.06.1923; l. 4 – riigikantselei juhataja kodanik Karl Jüri pg. Adelbertile, 13.07.1923.

⁹⁵ A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele, III. – Kaja, nr. 260, 30.09.1923. lk 2.

⁹⁶ A. Strandmann. Vangimaja Kesselaiu saarele, III, lk 2.

Einbund.⁹⁷ Pätsi uues valitsuses asus 1923. aasta oktoobris ametisse aga uus kohtuminister, rahvaerakondlane Rudolf Georg Gabrel (1871–1940), kes töötas selles ametis järjest kolmes valitsuskabinetis kuni 1925. aasta detsembri lõpuni.⁹⁸ Gabrel andis ametisse asudes ülevaate ka aktuaalsematest probleemidest oma valdkonnas ja selleski loetelus nimetati ühe lahendamist ootava küsimusena uue sunnitöövangla ehitamist. Gabrel mõõnis samas, et kuigi vabariigi valitsuselt on põhimõtteliselt olemas otsus vangla Kesselaiu saarele ehitada, ei või kohalikult pidada siiski lõplikult otsustatuks ja et ses osas võib veel muutusi ette tulla.⁹⁹

Et just Gabrel mängis tõenäoliselt võtmerolli Kesselaiu-projektile piduri tõmbamisel, toetavad teated ajakirjandusest. Veel septembris 1923 nähtub ilmunud teadetest, näiteks 1924. aasta eelarve arutelust, et kohtuministeeriumi eelarvesse oli pool projekti maksumusest sisse arvestatud.¹⁰⁰ Juba novembris 1923 anti aga teada, et kohtuministeeriumis oldi Kesselaiule vangla ehitamise suhtes asunud uuele seisukohale, et enne ehitustööde algust tuleb teha kindlaks, kas Kesselaiu paekivile leidub ka turgu, ja avaldati kahtlust, kas sealne paekivi koos Tallinna transpordiga ikka tuleks odavam kui kohalik paekivi. Neid argumente aluseks võttes oli vahepeal kohtuministeeriumi nõusolekul ka ehitustöödeks arvestatud summad 1924. aasta eelarvest maha tõmmatud ja vangimajade peavalitsuselt nõuti arvutusi Kesselaiu paekivi kaevandamise kulude kohta.¹⁰¹

Kui 1924. aasta kevadel tegi ajakiri Õigus uue kohtuministriga intervjuu, küsiti Gabrelilt arvamust ka Kesselaiuga seotud plaanide kohta.¹⁰² Intervjuus ütles minister Gabrel otse, et ta ei pidanud Kesselaiule vangla ehitamist otstarbekaks, sest sellega seondusid liiga suured kulud maa võõrandamise, sadama ehitamise, vangide vedamise ja toiduainetega varustamise eest. Lisaks tulnuks maksta valvepersonalile lisatasu ja personal ise pidi olema suur, sest võimalike rahutuste puhul ei võinud loota välisele abile. Gabrel ei pidanud piisavalt heaks põhjuseks ka kuulujutte saarel leiduvast hea kvaliteediga litograafilisest kivist, märkides, et selle kaevandajaiks ei pea tingimata olema vangid. Kohtuministeerium polnud sunnitöövangla ehitamise plaanist siiski päriselt loobunud, kuid asukohana nimetati hoopis Harku mõisa, kus oli juba käimas turbatootmine ja tegeldi põllumajandusega. Tänu paekivi olemasolule loodeti sinna nüüd rajada ka kivitööstus, kus kavatseti hakata valmistama trepi- ja ehituskive.¹⁰³

Gabreli seisukohad kõlasid mitmes osas väga sarnaselt ajaleheveergudel kriitiliselt sõna võtnud „Kodaniku“ seisukohtadega, kuigi pole võimalik öelda, kas kokkulangevused on suuremad kui ainult seisukohtades. Võimalik, et projekti katkestamisele avaldas mõju ka 1923.–1924. aasta majanduskriis Eestis. Lõplik otsus saabus igatahes juulis 1924, kui kohtuminister teatas 14. juulil põllutöoministeeriumile saadetud kirjas, et kohtuministeerium Kesselaiu saart enam ei vaja.¹⁰⁴ Seega ütles kohtuministeerium saarest ära. Edaspidi keskenduti juba Harkule.¹⁰⁵

Muutusi tuli veelgi, sest ka Kesselaiu-projekti peamine eestvedaja, vangimajade peavalitsuse ülem Andres Strandmann jäi peagi oma tööst ilma. 1924. aasta lõpul reorganiseeriti kohtuministeerium ja selle haldusalas tegutsevad ametkonnad, vangimajade peavalitsus muu-

⁹⁷ P. Järvelaid, M. Pihlamägi. Justiitsministeerium 100: 1918–2018. Tallinn: Justiitsministeerium, 2018, lk. 15.

⁹⁸ Valitsused ja riigimehed. TEA entsüklopeedia eriväljaanne. Tallinn: TEA kirjastus, 2018, lk. 49, 51–52; Valitud ja valitsenud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosveis aastail 1917–1999. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1999, lk. 223; Rudolf Gabrel 60-aastane. – Postimees, nr. 238, 03.09.1931, lk. 7; Rudolf Gabrel †. – Päevaleht, nr. 198, 26.07.1940, lk. 4.

⁹⁹ Kohtuministeeriumi lähem töökava. – Päevaleht, nr. 285, 25.10.1923, lk. 3.

¹⁰⁰ Riigi 1924. a. eelarve. – Päevaleht, nr. 253, 23.09.1923.

¹⁰¹ Sunnitööliste vangimaja ehitamise küsimus Kesselaidu saarele. – Kaja, nr. 306, 15.11.1923, lk. 5.

¹⁰² Kas on Kohtuministeeriumi tarvis? (Jutuajamine kohtuminister hra. R. Gabreliga). – Õigus 1924, nr. 5, lk. 124–127.

¹⁰³ Kas on Kohtuministeeriumi tarvis? – Õigus 1924, nr. 5, lk. 127.

¹⁰⁴ RA, ERA.76.1.394, l. 32: kohtuminister põllutöoministeeriumile, 14.07.1924.

¹⁰⁵ RA, ERA.76.1.395, l. 1: kohtuministeerium vangimajade peavalitsuse ülemale, 31.10.1924.

deti kohtuministeriumi struktuuriüksuseks, vangimajade peavalitsuse ülema koht kaotati ja Strandmann saadeti pensionile. Ta suri 1927. aastal.¹⁰⁶

Epiloog

Uuesti tõstatus sunnitöövangla rajamise küsimus ministeeriumi tasandil 1926. aasta kevadel. Tollane kohtuminister Tõnis Kalbus pöördus siis riigivanem Jaan Teemanti poole palvega, et tal lubataks kokku kutsuda erinõupidamine küsimuse arutamiseks.¹⁰⁷ Kriminaalseaduse eelnõus oli endiselt ette nähtud kolm vabaduskaotuselist karistust, nii et jätkuvalt oli aktuaalne ka sunnitöövangla sisseeadmine. Asukohana oli nüüd esile tõusnud Harku mõis, kus juba asusid turbatööstus ja põllumajapidamine, mille juurde oli plaanitud rajada ka paemurd ja kivitööstus, kuid mida 1926. aastaks polnud veel tehtud. Harku kasuks rääkisid Tallinna lähedus ja raudteeühendus linnaga, mis võimaldas toodangu turustamist. Harku vangla hooned olid aga kehvas seisus, mistõttu vajati kiiret otsust, kas neid remontida või ehitada täiesti uued. Probleemiks oli endiselt kriminaalseadustik, mis püsis alles eelnõu faasis, sellest lähtuv vangistusseadus oli veel välja töötamata ja seetõttu ebaselge ka tulevane vangistuse tüüp. Viimasest sõltus ehitamise hind. Ehitus pidi hinnanguliselt maksma 100 miljonit marka ja polnud kindel, et riigi rahaline seisukord kannataks sellist projekti välja. Kalbus tõstas viimaks täiesti eraldi küsimuse: kas uues kriminaalseadustikus on üldse mõtet jätkata eraldi sunnitöökaristusega? Miks mitte minna edasi ainult kahe kinnipidamiskaristuse ehk lühikese ja pika vangistusega, nagu olid juba teinud Soome ja Holland. Ainult kahte tüüpi ehk erineva pikkusega vanglakaristuste puhul langenuks ära vajadus ehitada eraldi vanglat ning olemasolevate vanglate ja töökodade renoveerimine ja laiendamine maksaks kaks korda vähem.¹⁰⁸ Märtsi lõpus teatas riigisekretäri abi kohtuministrile, et riigivanem on tema ettekande teatavaks võtnud.¹⁰⁹ Pole aga teada, kas ja millised praktilised sammud sellele järgnesid.

Valitsus oli riigikogule esitanud uue kriminaalseadustiku eelnõu 1925. aasta jaanuaris. Riigikogu võttis uue kriminaalseadustiku vastu märtsis 1929, kuid kehtima hakkas see alles 1. veebruarist 1935. Sellel baseeruv vangistusseadus hakkas samuti kehtima 1935. aastast. Karistusena oli seal sunnitöö endiselt sees.¹¹⁰ Kesselaid kogus 1930. aastatel populaarsust suvituspaigana, kuhu korraldati väljasõite näiteks Haapsalust.¹¹¹ 1938. aastal võeti Kesselaiu pank ja selle lähiümbrus saarel leiduvate haruldaste geoloogiliste kihtide pärast looduskaitse alla ning seal keelati paemurdude asutamine või ehitiste püstitamine.¹¹² Stabiilsem püsimis- ja kaitseala kadusid koos võimuvahetusega. Nõukogude perioodil elasid saarel üksnes tuletorni töötajad. 2004. aastal loodi saarele Kesselaiu maastikukaitseala.¹¹³

Artikkel on valminud projekti PHVAJ16908 „Sõda sõja järel: Eesti sõdurite sõjakogemus 20. sajandil“ raames. Autor tänab dotsent Ago Pajurit tähelepanekute ja täienduste eest.

¹⁰⁶ P. Järvelaid, M. Pihlamägi. Justiitsministeerium 100, lk. 17; RA, ERA.31.3.9226, l. 1: kohtuminister R. Gabrel vabariigi valitsusele, 14.05.1925; , ELK.115.0.14, l. pag-ta.

¹⁰⁷ RA, ERA.31.3.4032, l. 1: kohtuminister riigivanemale, 17.03.1926.

¹⁰⁸ RA, ERA.31.3.4032, l. 2–6: kohtuministeriumi vangimajade peavalitsus kohtuministrile, 03.03.1926.

¹⁰⁹ RA, ERA.31.3.4032, l. 7: riigisekretäri abi kohtuministrile, 27.03.1926.

¹¹⁰ Kriminaalseadustik koos maksmapanemise seadusega, lk. XXXVII; Kriminaalseadustik. Kommenteeritud väljaanne, lk. XXXII; G. Ambach. Eesti kriminaalõiguse arenguteed, lk. 151; U. Ilm. Eesti Vabariigi vanglad, lk. 103–107.

¹¹¹ Vt. nt. ülevaade Valge Neitsi linna supelrandadelt. – Uudisleht, nr. 99, 30.06.1935, lk. 7.

¹¹² Kaks maa-ala looduskaitse alla. – Postimees, 13.11.1938, lk. 5; Allu ja Kesselaiu saared looduskaitse alla. – Uus Eesti, nr. 308, 10.11.1938, lk. 3.

¹¹³ ENE, 4. köide, lk. 479; TEA entsüklopeedia. 10. köide. Kallas–klarnet. Peatoim. Ahti Tomingas. TEA: Tallinn, 2013, lk. 266.